

нання, що займали досить значні території. Відносна перенаселеність найпридатніших для життя земель при низькому рівні продуктивних сил призводила до міжплеменних сутичок і навіть до війн. У зв'язку з цим виготовлялася значна кількість кам'яної та мідної зброї, споруджувалися перші укріплення.

Як і в епоху неоліту, протягом мідно-кам'яного віку господарський і суспільний розвиток на території сучасної України відбувався нерівномірно. На Поліссі та в північному лісостепу й далі проживали мисливсько-рибальські племена дніпро-донецької культури, у лісостепах і степах Правобережної України — хліборобсько-скотарські, провідна роль серед яких належала племенам так званої трипільської культури. Усі вони різнилися між собою походженням, рівнем і характером матеріальної та духовної культури, побутом, ідеологічними уявленнями і, вірогідно, мовою.

Племена з найрозвиненішою *трипільською* культурою (назва походить від с. Трипілья Обухівського району Київської області, де в 1896 р. було виявлено рештки цієї культури) в період її розквіту займали більшу частину Правобережжя сучасної України.

Трипільці не були автохтонними племенами. Вони прийшли з південного заходу — з басейнів Серету та Пруту. Їхня культура сформувалася на території сучасних Румунії та Молдови в середині V тис. до н. е. (датується приблизно періодом 5400—2750 pp. до н. е.) і мала дунайсько-балканське коріння. На Балкани предки трипільців прийшли з Малої Азії.

Наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. трипільці почали емігрувати на схід, і спочатку їхні поселення з'явилися на Дністрі та на Прикарпатті. Лише згодом їхня територія збільшилася в декілька разів. Так, від середини IV тис. до н. е. внаслідок значного зростання населення і в пошуках нових земель замість виснажених неефективною перелоговою системою мотичного землеробства трипільці заселили лісове Надбужжя, а ще через 400—500 років — Наддніпрянщину в межах Київ — Канів. Згодом вони освоїли ще й невелику частину Північної Київщини і Дніпровського Лівобережжя в районі Переяслава, тобто всю гігантську чорноземну зону від Карпат до Дніпра.

У період свого розквіту трипільська культура була поширена майже на всьому Правобережжі сучасної України в межах умовної лінії: Селятин на Буковині — Коломия — Тисмениця — Бережани — Дубно — Костопіль — Коростень — Остер — Яготин — Канів — Звенигородка — Первомайськ — Березівка — Фонтанка на Одещині. Нині відомі декілька сотень трипільських поселень, серед яких десятки були досить великими — до 200 га і до 1500 жител та споруд на них.

Житла трипільців були прямокутні, глинобитні, одно- або двоповерхові, дво- і трикімнатні, на дерев'яному каркасі стін та із глиняною долівкою, з глинобитною піччю. Домобудівництво такого типу продовжувало балканську домобудівну традицію, яка виникла в VII—VI тис. до н. е. в Східній Греції¹. Деякі трипільські племена будували житла іншого типу — заглиблені напівземлянки. Хати розмальовували як ззовні, так і зсередини. «Ефектний і кольоровий розпис золотавого відтінку з жовто-брунатних, червонуватих, рожево-чорних смуг

¹ *Залізник Л.* Первісна історія України. — С. 38; *Його ж.* Стародавня історія України. — С. 203.

справляє враження буйної й нестримної фантазії, тріумфу барв, що з них милувалася жінка, розмальовуючи хату»¹. У кожному житлі мешкало по дві-три споріднені сім'ї.

Трипільське поселення займало велику площу (у ранньому періоді понад 10 га, а пізніше «протоміста» в межиріччі Південного Бугу та Дніпра сягали понад 100 і навіть 450 га), мало продумане планування. Будівлі часто розташовувалися концентричними колами або овалами, які з'єднувалися з центром багатьма радіальними вулицями. У зовнішньому колі таких гігантських поселень житла були так щільно розміщені одне біля одного, що утворювали «живу стіну», яка захищала мешканців від нападів сусідніх племен². У центрі селища містився незабудований майдан, який могли використовувати для зібрань населення або як загін для рогатої худоби. Як вважають дослідники, трипільське населення налічувало близько 1 млн осіб.

Основними заняттями трипільських племен були хліборобство і присадибне тваринництво. Трипільці обробляли землю первісним ралом поблизу своїх поселень і засівали її пшеницею, ячменем, просом, житом, горохом та льоном — тобто майже всіма культурними злаками. Розводили велику рогату худобу, а також кіз, овець, свиней та собак. Віл і корова визначали склад череди. Завдяки вівчарству мали вовну для одягу та різноманітних побутових речей, а велику рогату худобу (насамперед волів), крім їжі, використовували на сільськогосподарських роботах і для перевезення вантажів. Приручених коней за часів Трипілля ще не було.

Певне місце в господарюванні ранньотрипільського населення займали рибальство та мисливство (полювання на благородного оленя, косулю, кабана, ведмедя, лисицю, бобра, зайця, білку і птахів).

Трипільське населення виготовляло різноманітні знаряддя праці (для обробки дерева — сокири, долота, тесла, свердла, скобелі), кам'яні серпи, зброю і предмети домашнього вжитку переважно з каменю й кременю, рідше — з кісті, рога, дерева й глини. Але дедалі частіше з'являлися привозні вироби з міді — шила, рибальські гачки й різноманітні прикраси. Деякі вироби (здебільшого прикраси) трипільці одержували шляхом обміну з Кавказу та з Балкан. Досить розвинутим було ткацтво.

Великих успіхів досягли трипільці в гончарному ремеслі, яким займалися професійні майстри. Трипільська кераміка — досконала, багато орнаментована й естетично довершена. Саме за глиняним посудом археологи пізнають трипільські поселення. Лінійний та спіральний орнаменти червоного, чорного, коричневого та білого кольорів вкривав жовту поверхню столового посуду на Наддністрянщині, а різноманітна кераміка в інших ареалах трипільської культури прикрашалася, крім багатого орнаменту, ще й зображеннями людей, тварин і цілими сюжетними сценами.

Трипільці мали складні ідеологічні уявлення хліборобського спрямування: визнавали культ родючості й поклонялися однойменній богині, виконуюча-

¹ Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 16.

² Бурдо Н. Трипільська культура і Україна // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. — К., 2008. — С. 79.

ли цілу низку релігійних обрядів під час зимово-весняних хліборобських свят, шанували богів грому, сонця, неба, вітру тощо.

На думку вчених, трипільське суспільство досягло такого рівня соціально-економічного розвитку, що майже впритул підійшло до виникнення міст і появи писемності, тобто *стояло на порозі цивілізації*. Але переступити цей поріг трипільцям так і не вдалося через різні природні та суспільні катаклізми.

Наприкінці IV тис. до н. е. на Східноєвропейській рівнині, зокрема, і в ареалі трипільської культури відбулися суттєві зміни клімату. Він став більш посушливим. Холоднішими стали зими. Суттєво знизилася середньорічна температура. Унаслідок цього ще більше поширилися степи. Традиційна трипільська перелогова система землеробства остаточно виснажила чорноземні ґрунти Середньонаддніпрянського Правобережжя. Це призвело до занепаду хліборобства й водночас створило досить сприятливі умови для розвитку скотарства. У нових умовах нащадки трипільців заселили Полісся, заплави Дніпра, надчорноморські степи¹. «Пристосовуючись до нових природних умов, трипільці змушені були вдаватися до інших типів господарства... Щоб забезпечити виживання..., трипільці пішли шляхом регресу економіки, її повернення до архаїчних моделей, спрощення суспільного життя. Наслідком зміни господарства стала зміна культури. Так назавжди закінчився “золотий вік” першої енеолітичної землеробської цивілізації на теренах України. Саме тому, коли почали будуватися [єгипетські] піраміди, над руїнами трипільських поселень ряснів травами степ»².

Отже, наприкінці III тис. до н. е. трипільська культура зникла.

Хто ж такі трипільці? Найперший дослідник трипільської культури київський археолог В. В. Хвойка (1850—1914) вважав трипільців предками слов'ян. Він виходив з того, що ці хліборобсько-скотарські племена заселяли споконвічно слов'янські землі між Дністром і Дніпром, і в їхньому побуті, заняттях, віруваннях спостерігається чимало рис, спільних з етнографічними ознаками пізніших, безсумнівно, слов'янських племен на цих самих територіях. Ця версія захопила багатьох сучасників В. В. Хвойки: справді, якщо на Стародавньому Сході в V—IV тис. до н. е. існували високорозвинені ранні цивілізації, то чому подібної культури не могли мати й наші далекі предки на Наддніпрянщині в IV і III тис. до н. е.? Та наступне поглиблене вивчення трипільської культури не дало підстав виводити ранніх слов'ян від трипільців. Встановлено, що її витоки ведуть до Нижньої Наддунайщини, Балкан і далі — до країн Стародавнього Сходу. Антропологи, дослідивши рештки трипільських поховань, дійшли висновку, що трипільці належали до східно-середземноморського («вірменоїдного») антропологічного типу, відмінного від слов'янського.

Отже, трипільці *не були безпосередніми предками ні слов'ян, ні тим більше українців*. Але високорозвинена трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддніпрянщини — піднесла її господарський і культурний

¹ *Залізник Л.* Походження українців: між наукою і політикою. — С. 16; *Його ж.* Первісна історія України. — К., 1999. — С. 91; *Його ж.* Стародавня історія України. — С. 205; *Кременецкий В.* Палеоекологія древнейших земледельцев и скотоводов Русской Равнины. — М., 1991. — С. 166—167, 175.

² *Бурдо Н.* Трипільська культура і Україна. — С. 80.

рівень і заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону.

Чимало елементів матеріальної та духовної культури трипільців успадкували також наступні слов'янські племена раннього середньовіччя, серед яких були й наші предки. Як відзначив відомий український історик і археолог В. Петров, «уже в трипільський період Україна набуває певної суми характеристичних ознак, що лишаються властивою приналежністю за наших часів етнографічної культури українського народу як народу хліборобського», а далі уявну паралель українських етнографічних реалій з трипільськими він змальовує яскраво й навіть емоційно-романтично: «Від трипільських часів і до наших часів протягом 5 тисяч років існує на Україні хліборобство й хлібороб плакає в своєму господарстві волів і мережить ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масній чорноземлі, шляхом між золотавими ланами пшениці простують воли. Сивий дим здіймається вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як і за часів Трипілля, так і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І при вході в хату висить зображення вічного дерева, в теперішній деформації: квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходять в своєму прототипі до Трипілля, коли його позначали малюнком на прясельцях»¹. На думку деяких дослідників, в українському фольклорі ще від трипільців збереглися релікти культів священного бика, небесного змія тощо².

Сучасний фахівець із трипільської культури Н. Бурдо переконана, що «Трипілля в історії України — це перший хліб та перший метал, перші ремесла: гончарство, металургія, широкомасштабний видобуток мінеральної сировини (кремінь, мідна руда), початок використання тяглової сили тварин у господарстві, перша тканина, справжні міцні будинки та храми, нарешті, початок військової справи. Тобто все те, що відповідає цивілізованому життю суспільства»³.

Видатний російський історик та археолог Б. Рібаков назвав період трипільської культури «золотим віком енеоліту». Проте її не слід вважати якоюсь надзвичайним явищем у тогочасному світі. Трипільці перебували приблизно на тому самому культурному рівні, що й носії інших землеробських культур епохи енеоліту та раннього бронзового віку на давньому Близькому Сході, де згодом виникла Шумерська держава, або в Месопотамії, в якій місцеві процивілізації, подібні до трипільської, наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. перетворилися на перші в історії людства держави.

Найближчими сусідами трипільців на північному сході були мисливсько-рибальські племена *дніпро-донецької культури*. Унаслідок контактів з трипільськими племенами відбувалося змішування населення, культурні взаємовпливи тривали протягом усього III тис. до н. е. Ці взаємовпливи позначилися як на трипільській, так і на дніпро-донецькій культурі в ареалі Середньої Наддніпрянищини, хоч загалом обидві культури й далі лишалися автохтонними.

¹ Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 23—24.

² Залізник Л. Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. — К., 2008. — С. 41.

³ Бурдо Н. Трипільська культура і Україна. — С. 79.

У IV тис. до н. е. племена дніпро-донецької культури під впливом трипільців почали переходити до скотарства. Найвірогідніше, від трипільців вони запозичили перших свійських тварин — вівцю та козу, а потім і велику рогату худобу. У сприятливих умовах лісостепу та південних степів із розкішними пасовищами набуті від трипільців навички скотарства легко прижилися й стали поширюватися на великих територіях. Численні стада корів та отари овець швидко витоптували степову рослинність і шукали нових пасовищ. Це спонукало скотарів до рухливого способу життя. Потреба швидкісного кочування стимулювала приручення в IV тис. до н. е. коня й поширення вершництва, винайдення і впровадження колісного транспорту.

Наприкінці IV тис. до н. е. дніпро-донецька культура трансформувалася в нову — скотарську *середньостогівську культуру* лісостепової Наддніпрянщини в межиріччі Дніпра та Дону (назва походить від острова Середній Стіг на Дніпрі біля Запоріжжя, де вперше було знайдено рештки цієї культури). Ці племена з досить розвинутою культурою відіграли в історії Східної Європи помітну роль. Вони першими почали широко використовувати в господарстві коня. На думку відомого українського археолога Д. Телегіна, уже в той час коні служили для верхової їзди. Озброєні списами, луками та бойовими молотами з рогів оленя, «кіннотники» середньостогівської культури являли собою значну військову силу¹. Вони швидко освоїли табунне конярство, виготовляли глиняний посуд (навички цього ремесла засвоїли також від трипільців, але їхня кераміка була набагато примітивніша). Зате середньостогівські племена ще в другій половині — наприкінці IV тис. до н. е. вперше стали прикрашати посуд *шнуровим орнаментом*, тобто відбитком шнурка на ще вологій глині (потім під їхнім впливом шнурова орнаментация на кераміці з'явилася й у трипільців і на величезних просторах Західної, Центральної та Східної Європи).

У середньостогівських племен існував культ предків, про що свідчать одиничні поховання померлих, посипаних червоною охрою, іноді з глиняним посудом та уздечкою.

Середньостогівські племена були *найдавнішими скотарями й найдавнішими індосвропейцями на півдні України*. Разом із трипільцями вони вплинули на формування антропологічного типу українців.

Як вважають дослідники, трипільці були невисокими, тендітними, смаглявими, чорноокими, горбоносими, а перші скотарі — високими, кремезними, очевидно, білявими. В результаті змішування представників обох антропологічних типів витворився новий — український, для якого характерні відносно високий зріст, кремезність, смаглявість, круглий череп, прямий ніс, вузька та середня ширина обличчя. До цього антропологічного типу належить понад 70 % сільського населення сучасної України. Видатний наш антрополог Федір Вовк та його послідовники не сумнівалися в тому, що відносно високий зріст українців та міцна статура — це спадщина ранніх індосвропейських скотарів, а «чорнії брови, карії очі» успадковані від трипільців². Проте «появу антропологічного типу,

¹ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 143.

² Петров В. Походження українського народу. — С. 104—107; Залізник Л. Від склавинів до української нації. — С. 46.

до якого належить більшість сучасних українців, не можна вважати народженням українського етносу. Адже до цього ж українського, або динарського, антропологічного типу, крім українців, належать інші слов'янські народи — словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці. Північні слов'яни (поляки, білоруси, росіяни) разом з балтами належать до іншого, так званого віслянського, антропологічного типу, який характеризується світлим забарвленням волосся, очей, шкіри, відносно невисоким зростом, значною шириною обличчя, часто довгою головою»¹.

На думку багатьох дослідників, саме на території сучасної Південної України у ході контактів трипільського населення з автохтонними північно-східними та східними мисливсько-рибальськими, а згодом — скотарськими племенами Лівобережного Лісостепу ще в V тис. до н. е. почалося формування південної гілки праїндоевропейців, їхньої мови та культури, на базі яких у IV—II тис. до н. е. постала *індо-іранська група* великої сім'ї індоєвропейських народів². Проте *основний масив давніх індоєвропейців формувався в Центральній Європі* в ході складних етногенетичних процесів, що відбувалися впродовж IV—II тис. до н. е. через взаємозв'язки та взаємовпливи північних скотарських племен, які виникли на основі колишніх мисливсько-рибальських, і хліборобських племен балкано-дунайського походження. У результаті цього тривалого процесу виникли численні кельтські, германські, романські, слов'янські, балтські, фракійські та інші племена Європи.

4. БРОНЗОВИЙ ВІК (друга половина III — початок I тис. до н. е.). СТАРОДАВНІ АРІЇ

У другій половині III тис. до н. е. мідно-кам'яний вік змінився *бронзовим*. В епоху бронзи людина відкриває для себе твердий метал і започатковує металургію. М'яка мідь була придатною для виготовлення тільки прикрас та ритуальних предметів. Лише опанувавши мистецтво сплаву, до міді почали додавати інші метали (олово, цинк, сурму тощо) й одержувати твердий сплав — *бронзу*. З неї робили сокири, серпи, голки, шила, швайки, мечі, вістря на списи і стріли, ножі, кинджали та інші предмети. Однак бронза не могла повністю замінити крем'яні знаряддя, і протягом цієї епохи вони використовувалися поряд з бронзовими. Аж із появою заліза (IX—VII ст. до н. е.) метал утвердив себе як основний матеріал для знарядь праці.

За бронзової доби в людському суспільстві сталося *розмежування хліборобства і скотарства*. Поділ численних племен на хліборобські й скотарські дістав у науці назву «перший суспільний поділ праці».

Нагромадження хліборобських і скотарських багатств зумовило виникнення воєн як способу розв'язання конфліктів між окремими колективами. З'являються військова організація й нові види зброї (мечі, списи, стріли, кинджали, щити,

¹ Залізник Л. Від склавинів до української нації. — С. 47.

² Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 78—117; Його ж. Від склавинів до української нації. — С. 48.